

Кримське ханство як складова "східного питання" в системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи в середині XVIII століття

У статті проаналізовано місце Кримського ханства у формуванні "східного питання" як важливої складової системи міжнародних відносин Центрально-Східної Європи середини XVIII століття. Показано, що в період між двома російсько-турецькими війнами 1734–1739 та 1768–1774 років Кримське ханство стало ареною протистояння не тільки Османської та Російської імперій, а й інших європейських країн. Розглянуто основні підвалини зовнішньополітичної стратегії Франції "східний бар'єр", спрямованої проти Росії, та роль в ній Криму. Показано зв'язок між політикою Франції "східний бар'єр" та її зацікавленістю із вирішенням на свою користь "східного питання".

Ключові слова: Російська імперія, Османська імперія, Кримське ханство, російсько-турецькі війни, "східне питання", "східний бар'єр", Франція.

В статье проанализировано место Крымского ханства в формировании "восточного вопроса" как важной составляющей системы международных отношений Центрально-Восточной Европы середины XVIII века. Показано, что в период между двумя российско-турецкими войнами 1734–1739 и 1768–1774 годов Крымское ханство стало ареной противостояния не только Османской и Российской империй, но и других европейских держав. Рассмотрены основы направленной против России внешнеполитической стратегии Франции "восточный барьер" и роль в ней Крыма. Показана связь между политикой Франции и ее заинтересованностью в разрешении в свою пользу "восточного вопроса".

Ключевые слова: Российская империя, Османская империя, Крымское ханство, российско-турецкие войны, "восточный вопрос", "восточный барьер", Франция.

This article is devoted to the analysis of the position of Crimean Khanate in the formation of the "Eastern Question" as the important component of the international relations in East-Central Europe in the middle of the XVIII century. In general, this analysis showed that during the period between two Russo-Turkish Wars of 1734–1739 and 1768–1774, the Crimean Khanate had been arena of confrontation, not only Ottoman and Russian Empires, but also other European states.

The article examines the foundations of the foreign political strategy of France "Eastern Barrier" against Russia, and the position of the Crimea. It is shown the link between policies of France "Eastern Barrier" and its interest in the resolution in their favor "Eastern Question". Some attention was paid to analysis of the anti-Russian actions of French diplomacy in Khan's Household and French consuls in Bakhchisarai.

Key words: Russian Empire, Ottoman Empire, Crimean Khanate, Russian-Turkish wars, "Eastern Question", "Eastern Barrier", France.

Воєнне і політичне зміцнення Росії в Північному Причорномор'ї у XVIII столітті означало включення до її так званого міжнародного "східного питання", в якому були зацікавлені всі великі європейські держави. "Східне питання" більшістю сучасних дослідників розглядається як умовний узагальнювальний термін групи протиріч і проблем в історії міжнародних відносин останньої третини XVIII – початку XX ст. у зв'язку із подальшою долею нетурецьких територій ослабленої Османської імперії ("османського спадку"). За традицією, більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників розглядають "східне питання" в трьох складових: 1) взаємодія Росії, Туреччини та європейських держав (саме колоніальних імперій Франції, Австрії, Великобританії) з приводу османського панування, перш за все на Балканах, Чорноморських протоках і Леванті, 2) політика Росії та інших великих держав щодо так званих контактних зон на Балканах, Чорноморських протоках та ін., де османське панування стикалося з володіннями інших держав, 3) національно-визвольні та релігійні рухи нетурецьких народів Османської імперії.

В цьому контексті можна говорити про те, що оформлення "східного питання" як основної зовнішньополітичної проблеми Росії хоча і відноситься до 60-х рр. XVIII ст., але визначення основних цілей і механізмів їх досягнення відбувалося в реальних претензіях та гіпотетичних проектах виходу до морів із посиленням Росії на міжнародній арені протягом тривалого часу, принаймні з початку XVIII ст. В найбільш широкому розумінні термін "східне питання" охоплює взаємовідносини народів і держав Центральної, Східної, Південно-Східної Європи з Османською імперією щонайменше з XVI ст.

Опанування Російською імперією Північного Причорномор'я передбачало загальне послаблення Османської імперії, вихід до Чорного моря, приєднання Кримського ханства, а також адміністративно-політичне закріплення на Лівобережжі Дніпра, інкорпорацію

територій Запорозьких Вольностей та кочовиків євразійських степів, розвиток інфраструктури регіону і забезпечення його охорони. Політика Росії у період між війнами з Туреччиною 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр. йшла в рамках Белградського трактату, поки за 30 років не вичерпався його потенціал по економічному, військовому, дипломатичному укріпленню в регіоні. На передньому краї протистояння Російської та Османської імперій опинилося Кримське ханство.

Загальна розстановка сил на міжнародній арені значно впливала на російсько-османські відносини. На початку XVIII ст. фактично завершилося формування нової системи європейських держав, у якій найважливішу роль відігравали Франція, Англія, Росія, Австрія, Пруссія. Відносини між цими державами визначали сфери впливів на континенті, перш за все на території Італії, Німеччини, Польщі, Балканах, а також впливали на перебіг колоніального поділу світу. Основною лінією протиріччя у Європі залишалося протистояння Франції та Габсбургів. Спостерігається тенденція до збереження певного політичного балансу сил між державами згідно з доктриною "рівноваги". Ідеї балансу сил відверто не визнавала лише Росія, тому що західні держави використовували цей принцип, щоб позбавляти її плодів успішних воєн з Османською імперією. Під впливом тривалої несприятливої дії геополітичного фактора Франція підтримувала держави так званого "східного бар'єру", спрямованого проти Габсбургів: Туреччина, Польща, Швеція, а також Пруссія. Ці країни довгий час були "історичними противниками" Росії в її намаганні здобути вихід до морів і стати впливовою європейською державою.

Таким чином, підтримка Францією агресивних антиросійських планів Туреччини і Криму в Північному Причорномор'ї була зумовлена власними геополітичними планами в регіоні як складової політики "східного бар'єру" та одночасно спрямованої на вирішення "східного питання" в інтересах своєї колоніальної імперії. Великі зусилля бачила Франція у розвитку торгівлі в регіоні, в чому в перспективі могли виникнути протиріччя з Російською імперією [1].

Історіографічна традиція закріпила думку про переважаючу роль дипломатів західноєвропейських країн, особливо Франції, у визначенні зовнішньої політики Османської імперії у XVIII ст. в умовах її загального послаблення [2, с. 423–425]. Інтерес Франції до земель Кримського ханства зумовлюється їх буферним положенням щодо Росії і перспективою стати єдиною ланкою в

"східному бар'єрі" між Польщею та Османською імперією. Це набуло реальних рис на початку XVIII ст. з посиленням у Польщі профранцузької партії Станіслава Лещинського, переходом Мазепи і запорожців на бік шведів під час Північної війни і подальших їх союзних відносин з Кримом та Туреччиною.

Для кращої координації дій посол Франції в Константинополі маркіз де Вільньов (1728–1741) виокремлює "кримський" напрям своєї політики. За даними російської дипломатії, французькі представники з'явилися при ханському дворі в 1730-х роках [3, арк. 16–17]. Також французькі представництва були і в інших підвладних Туреччині містах Північного Причорномор'я (Ясси, Бендери та ін.). Значну дипломатичну активність у регіоні Франція проявила протягом війн за польський спадок 1733–1734 рр. та Австрії і Росії проти Туреччини 1735–1739 рр.

Турки зазнавали поразок від австрійських та російських військ, і в 1737 р. в Немирові за посередництва Франції зібрався міжнародний конгрес. Переговори було зірвано, перш за все, через нечувані до того вимоги: Росія претендувала на Крим, Кубань, Кінбурн, Бессарабію тощо. Війна продовжилася, і врешті султан в обмін на нові вигідні для Франції капітуляції попросив у французького посла посередництва в укладенні миру.

Після Белградського миру (1739) позиція Франції щодо Криму залишалася сталою: залучити його до антиросійської політичної і воєнної коаліції. Так, за сприяння Франції в січні 1740 р. створено шведсько-турецький оборонний союз, який забезпечував Швеції матеріальну допомогу від Туреччини у разі війни з Росією. Для Франції цей союз означав нейтралізацію Росії на початковому етапі війни за австрійський спадок (1740–1748). У період російсько-шведської війни 1741–1743 рр. за сприяння Франції обговорювалася можливість нападу кримських татар на південно-російські землі, в плани Франції і Швеції зі створення напруженої ситуації в регіоні входило підбурювання запорожців до сепаратистських дій. Навесні 1742 року Швеція пропонувала Туреччині укласти додаткову воєнну конвенцію, однією з умов якої був би дозвіл від Порти українському гетьману в екзилі П. Орлику повернути козаків під владу Польщі [4, с. 80–87].

Стратегічні завдання російської зовнішньої політики в Північному Причорномор'ї відкрито формулював російський резидент у Константинополі (Стамбулі) О. А. Вешняков (1739–1745). Він вважав великою користю для Росії та Європи утворення на уламках

Османської імперії на Балканах потужної християнської держави, союзної до Росії. До того ж це б означало послаблення позицій у регіоні й Австрії та Франції, що забезпечило би Російській імперії вирішальне значення у підтримці європейської рівноваги [5].

Одним з основних театрів франко-російського протистояння залишався ханський двір. Безпосередньо в Криму політику Франції здійснювали консули при ханах, але ця посада не була постійною. 1743 р. О. А. Вешняков рапортував до Колегії іноземних справ (далі – КІС) у справі домагання прийняття російського консула в Криму, що в Бахчисараї перебувають французький та шведський консули, хоча торгівлі їх країни з Кримом практично не мають [6, с. 408–409]. Відряджений до Криму 1744 р. капітан О. Ф. Нікіфоров у своєму щоденнику відзначав активну політику Франції в Криму, яка має там консула. Щодо ставлення до французів, то, за враженням Нікіфорова, татари їх "не люблять, говорять, что они плуты и ни с кем в мире жить не хотят" [7, арк. 11].

Навесні 1746 р. французька дипломатія висунула ідею укладення "вічного договору" між Османською імперією, Польщею і Пруссією під егідою Франції, спрямованого проти Росії й Австрії. В межах реалізації цього проекту до Стамбула влітку 1748 р. виїхав з місією від профранцузької партії в польському сеймі Анджей Дзержановський (зять П. Орлика), однак він не отримав від султанського двору необхідних гарантій підтримки [8, с. XXVIII–XXXII].

1748 р. напруження у франко-російських відносинах досягло апогею, і відбувся розрив дипломатичних відносин, який тривав майже вісім років і означав нові умови та перспективи Криму для сучасної протидії інтригам французів при ханському дворі [3, арк. 64–68 зв.].

1747–1748 рр. за французького консула в Криму перебував перекладач Шокет, потім послом Франції в Константинополі Кастелланом в Бахчисараї було призначено новим консулом секретаря посольства Лансета (можливо, до 1753 р.) [6, с. 414].

1752 р. у Польщі готувався черговий сейм. Перед його початком від профранцузької партії в Бахчисараї з метою з'ясувати позицію хана Аслан-Гірея виїхав спеціальний посланник Станіслав Слугоцький, який мав коригувати весь східний напрям польської дипломатії (за російськими джерелами – полковник С. Слуц [4, с. 102]). Слугоцький перебував в Криму приблизно з вересня (або серпня) 1750 р. до вересня 1751 р. В грудні 1751 року він склав звіт новому гетьману К. Браницькому. Хан запевнив поляків у своїй

допомозі проти Росії [9, с. 100; 10, с. 67–68]. Неодноразово відвідували Варшаву і ханські посланці (1750, 1752, 1754 і 1756 роки) [11, с. 250–251].

1753–1758 рр. французьким консулом у Криму був Шарль Пейсонель, особа доволі відома як своєю дипломатичною, так і літературною та науковою діяльністю. Крім внутріполітичного становища в ханстві та впливів Османської та Російської імперій в Північному Причорномор'ї, Пейсонеля цікавив розвиток торгівлі в регіоні. 1755 р. Пейсонель подав своєму урядові записку у двох частинах "Mémoire sur l'état civil, politique et militaire de la Petit Tartarie" (Ч. 1. Про торгівлю ханства, Ч. 2. Про торгівлю турецьких провінцій), яка пізніше складе основу його великої праці "Traité sur le commerce de la Mer Noir" (вперше видано 1787 р.) [12]. Подає він і відомості про запорозько-кримську торгівлю [13].

Інформатор в Криму повідомляв КІС у 1755 р., що французький консул в Бахчисараї діє за прислів'ям: "Неприятель гірше води заспокоїтися не може" – різними інтригами та брехливими відомостями налаштовує Порту проти Росії навіть наперекір її власним інтересам [3, арк. 75–76 зв.].

Слід окремо підкреслити, що після смерті П. Орлика 1742 р. центр української еміграції перемістився до Парижа, де перебував його син Григор Орлик і відігравав певну роль у широких антиросійських комбінаціях французької дипломатії, не останнє місце в яких відводилося Криму. Це сприяло дипломатичній активності українських емігрантів саме в Криму. У Бахчисараї приблизно з 1738 до 1757 р., можливо, з перервами перебували емігранти-мазепинці Федір Мирович (до смерті у 1753 р. у Криму був Іван Мирович, а потім з Польщі приїхав його родич Федір) та Федір Нахимовський. Вони існували за рахунок Польщі, молдавського господаря, турецької сторони і, можливо, діяли в згоді із представниками Франції в Бахчисараї. Так, протягом 1755 р. російські відомства отримували численні звістки про намагання емігрантів схилити Запоріжжя до кримської протекції. Мирович серед іншого повідомляв запорожцям, які перебували в справах у Криму, що готується війна Франції, Польщі, Пруссії, Порту проти Росії і він збирається писати до старих запорожців, що ще були під Кримом [14, арк. 78–81 зв.].

Натомість упровадження консульського представництва Росії в окремих прикордонних територіях та в Бахчисараї відкладалося турецькою та кримською сторонами. На це були спрямовані сили російської дипломатії починаючи з 1740-х років, особливо резидентів

при султанському дворі. Однак у Криму фактично функції консула та політичного агента в 1750-ті роки та на початку 1760-х виконував авторитетний російський купець Олексій Шестаков [6, с. 407–442]. Як компромісний варіант за домовленістю із султанським двором в Очакові було організовано представництво запорозького старшини Григорія Якимова (1752) [6, с. 421].

Відновлення франко-російських дипломатичних відносин відбулося тільки у зв'язку з підготовкою Семилітньої війни у Європі. Відправлений від короля Франції Людовіка XV та претендента на польський престол принца де Конті до Петербурга влітку 1755 р. шевальє Дуглас мав завдання розвідування і підготовки ґрунту для відновлення дипломатичних відносин з Росією. За таємними інструкціями серед іншого йому треба було розвідати потенціал і плани Росії щодо можливої війни з Туреччиною та відносини уряду з запорозькими козаками [15, с. 8–10].

Примирення Габсбургів і Бурбонів під час Семилітньої війни (1756–1763) і відновлення франко-російських відносин 1756 р. стали складовою кардинальної зміни в системі міжнародних відносин, відомою під назвою "дипломатична революція" середини XVIII ст. Серед іншого це означало переведення російсько-турецьких відносин в площину "невоюючих союзників". Як наслідок Франція тривалий час не призначала в Бахчисарай консула.

Як відомо з попереднього історичного досвіду, коли для Росії була потрібна допомога українців для протидії Туреччині, Криму, Польщі, українській автономізм укріплювався. Хитання зовнішньополітичного курсу за Петра III ще раз це продемонстрували. Його орієнтація на союз із Пруссією і відтак з Туреччиною призвели до такого непродуманого проекту, як передача Січі під владу Кримського ханства. Не раніше липня 1762 р. в таборі хана в Каушанах перебував прусський посланець [16]. Можливо, з огляду на це активним учасником заклоту проти імператора був гетьман К. Розумовський.

Правління Катерини II знаменує активізацію імперії в південному напрямку. Перспективи консульства Росії в Криму стали реальними. Нормалізація відносин з Пруссією призвела до узгодження за посередництва прусського резидента в Криму позицій з цього приводу з новим кримським ханом Крим-Гіреєм. У 1763–1765 рр. в Криму перебував російський консул прем'єр-майор О. Ф. Нікіфоров, який серед іншого мав настанови утримувати хана від втручання в польські справи, агітувати в російське підданство ногайські орди та представників місцевих еліт, збирати розвідувальну інформацію

тощо. Його діяльність була полегшена відсутністю в цей час у Бахчисараї французького консула. Щодо кримських ханів російська дипломатія застосовувала різний арсенал засобів – спроби підкупу, інтриги в Стамбулі з метою зміни хана, таємні пропозиції російської протекції [17, с. 170–172; 18, с. 226–230].

Також у загальному руслі зовнішньої політики Росії вирішувалися питання укріплення організаційних позицій в Північному Причорномор'ї. У 1764 р. ліквідовано гетьманство і створено Мало-російську колегію. Османська імперія стежила за укріпленням Росії в регіоні, заснуванням сербських колоній. На її вимоги російська сторона змушена була припинити спорудження фортець Св. Дмитрія та Св. Єлисавети, будівельні роботи в Микитиному та відкинути плани переносу Січі ближче до кордону з Кримом як такі, що не передбачені міжнародними домовленостями. Туреччина не виявляла особливого бажання розпочинати війну. Втручання Росії у польські справи не давали Туреччині формальної підстави для оголошення війни, але самостійна Польща традиційно розглядалася турками як гарантія рівноваги в регіоні. На думку В. Д. Смирнова, найімовірнішою причиною відставки хана Крим-Гірея у 1764 р. була його антиросійська агітація і зацікавлення польськими справами [19, с. 243].

В свою чергу, Франція повертається до політики "східного бар'єра", уникаючи відкритого конфлікту з Росією, застосовує весь арсенал дипломатичних засобів, провідником якої в Константинополі стає посланник короля граф де Вержен. Значення турецького фактора для Франції зросло в другій половині 60-х років, коли вирішувалася доля Польщі. Водночас російська дипломатія намагалася нейтралізувати діяльність французьких емісарів у Стамбулі і Криму. Ще з 1763 р. при Київській военній канцелярії за наказом КІС була створена секретна експедиція під началом Петра Петровича Веселицького. В Києві Веселицький взяв під свій контроль всі розвідувальні й агентурні зв'язки, а також мав власну агентурну мережу, яку в реляціях не викривав. Завдяки своїм зв'язкам він вже влітку 1767 р. працював з подвійним агентом Якубом, який спілкувався з новим французьким консулом в Бахчисараї бароном де Тоттом [20, с. 125–126]. В січні 1768 р. вирішено було намагатися через підкуп хана подарунками вислати останнього з Криму [21, с. 22–24]. Таким чином, російська дипломатія була своєчасно обізнана щодо інтриг Тотта, а можливо, і контролювала ситуацію. Оскільки було важливим питання не уникання війни, а в контексті європейської політики вибір найзручнішого моменту та приводу до війни.

У лютому 1768 р. геополітична ситуація в регіоні змінилася – в оборону польської державності і привілеїв католицького населення було проголошено Барську конфедерацію [22, с. 110–115]. Тотту було доручено сприяти підготовці війни Туреччині з Росією, об'єднанню сил турків, кримців, конфедератів [20, с. 122]. У цьому зв'язку в жовтні 1768 р. прикордонний інцидент в Балті було представлено турецькою стороною як достатньо суттєвий привід для оголошення війни. Взимку 1769 р. Тотт разом з представником хана перебував у Качині на переговорах з конфедератами. У лавах хана під час набігу татар на Нову Сербію, крім Тотта, перебували французькі представники Рюффен та Кустільє. У своїх "Мемуарах" Тотт запевняє, що запорожці схилилися до умовлянь конфедератів і обіцяли якщо не підтримку, то хоча б нейтралітет у війні з Росією, безпосередньо запорожці ввійшли в контакт із загоном калги, який здійснював набіг через землі Вольностей у напрямку Бахмута [22, с. 180–183]. Це була чергова невдала спроба французької дипломатії створити єдиний антиросійський фронт у Північному Причорномор'ї.

Таким чином, в середині XVIII століття Кримське ханство стало ареною дипломатичної боротьби Російської імперії та Франції, яка відстоювала спільні з Османською імперією агресивні антиросійські плани та мала власні економічні та геополітичні інтереси в Північному Причорномор'ї. Кримське ханство виявилось досить слабкою ланкою в складі Османської імперії, що дало можливість Росії накопичити арсенал дипломатичних та політичних механізмів для забезпечення свого впливу в регіоні та підготовки війни з Туреччиною. За результатами переможної війни 1768–1774 рр. та анексії Криму 1783 р. Росія приєднується до вершителей "східного питання".

Література

1. Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. (источниковедческие заметки) / С. Я. Боровой // Французский ежегодник 1961 г. – М., 1962. – С. 496–506.
2. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / Лорд Кинросс / ред. М. С. Мейер ; пер. с англ. М. Пальчиков. – М. : Крон-Пресс, 1999. – 545 с.
3. Архів зовнішньої політики Російської імперії (РФ, м. Москва), ф. 123, оп. 1. 1757, спр. 2.
4. Михнева Р. Россия и Османская империя в середине XVIII в. (1739–1756) / Р. Михнева. – М. : Наука, 1985. – 183 с.

5. Алексей Андреевич Вешняков [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.rusdiplomats.narod.ru> – Назва с экрана.

6. Уляницкий В. А. Исторический очерк русских консульств за границей / В. А. Уляницкий // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – М. : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1899. – Вып. 6. – С. 51–468 [Крым (Бахчисарай)]. – С. 407–468].

7. Архів зовнішньої політики Російської імперії (РФ, м. Москва), ф. 123, оп. 1. 1744, спр. 2.

8. Ozanam D. Correspondence secrète du comte de Broglie avec Louis XV / D. Ozanam, M. Antnoine. – Paris, 1956. – Vol. 1. 1756–1766.

9. Palkij H. Slugocki Stanisław / H. Palkij, Z. Zielińska // Polski Słownik Biograficzny. – 1936.

Т. II. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1936. – P. 99–101.

10. Konopczyński Wł. Sejm grodznienski 1752 roku / Wł. Konopczyński. – Lwów, 1907.

11. Podhorodecki Lezek. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. / Lezek Podhorodecki. – Warszawa : Książka i wiedza, 1987. – 320 s.

12. [Peyssonel M. Charl, de]. Traité sur le commerce de la Mer Noire / Par M. de Peyssonel, Ancien Consul-Général de France à Smirne ... – Т. I. – Paris : Chez Cuchet, Libraire, rue hotel Serpente, 1787 (M.DCC.LXXXVII). – IV, 340 p. ; [Peyssonel M. Charl, de]. Traité sur le commerce de la Mer Noire / Par M. de Peyssonel, Ancien Consul-Général de France à Smirne .... – Т. II. – Paris : Chez Cuchet, Libraire, rue hotel Serpente, 1787 (M.DCC.LXXXVII). – 377 p.

13. Оляничин Д. До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) на основі меморіалу французького косуля Шарля Пейсонеля / Д. Оляничин // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1933. – Т. 152. – Вип. III. – С. 135–147.

14. Російський державний архів давніх актів (РФ, м. Москва), ф. 13, оп. 1, спр. 45.

15. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traitées de Westphalie jusqu'à la Révolution française. Avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. – Т. 9 : Russie. 1749–1789. – Paris, 1890. – 876 с.

16. Мундт Т. Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого. Пролог столкновения между Россией и Турцией / Т. Мундт ; предисл. автора ; пер. с нем. яз. В. Остермана // Известия Таврийской ученой архивной комиссии. – 1909. – № 43. – С. 1–87.

17. Миронова Е. М. Внешнеполитические взгляды и деятельность Н. И. Панина 1762–1772 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Миронова Е. М. – М., 1990. – 254 с.

18. Политическая переписка Екатерины II. Ч. 1. 1762–1763 г. // Сборник Российского императорского общества. – СПб., 1885.

Т. 48. – 1885. – 660 с.

19. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. и до присоединения его к России / В. Д. Смирнов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 20–403.

20. Перминов П. Посол III класса / П. Перминов / Институт востоковедения РАН. – М. : Наука, 1992. – 296 с.

21. Политическая переписка Екатерины II. Ч. 5. 1768–1769 г. // Сборник Российского императорского общества. – СПб., 1893. – Т. 87. – 555 с.

22. Wielka historia polski. – T. V. 1696–1815 / F. Lesniak, K. Karolczak. – Kraków, 1998.

23. Mémoire du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tatares. Nouvelle Édition revue, corrigée et augmentée. – Seconde partie. – Maestricht : Chez J. E. Dufour et Phil. Roux, Imprimeure-Libraires associés, 1785. – 204 p.